

Οικογενειακή κατάσταση και αυτοαντίληψη των εφήβων

Βασιλική Παππά

Εισαγωγή

Η ραγδαία αύξηση του αριθμού των διαζυγίων τις τρεις τελευταίες δεκαετίες παγκοσμίως έχει δημιουργήσει ένα τεράστιο ερευνητικό ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις του στα παιδιά και τους εφήβους. Στην Ελλάδα, η συχνότητα των διαζυγίων γνώρισε μεγάλη αύξηση κατά τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα μετά το 1983, οπότε και εισήχθη το Νέο Οικογενειακό Δίκαιο (Ν. 1329/ 83) με το οποίο η διαδικασία έκδοσης του διαζυγίου έγινε ευκολότερη (Χατζηχρήστου 1999).

Οι έρευνες που έχουν γίνει μέχρι σήμερα διεθνώς, έχουν μελετήσει τη σχέση του διαζυγίου με παράγοντες, όπως η σχολική επίδοση των παιδιών / εφήβων (Hatzichristou 1993, Keith & Findlay 1998), η ψυχική υγεία (Jenkins & Smith 1993), η αυτοαντίληψη (Carter 1989), η αντι κοινωνική συμπεριφορά (Frick 1991), η παραβατική συμπεριφορά / χρήση ουσιών (Doherty & Needle 1991) και η ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών / εφήβων (McFarlane, Bellissimo & Norman 1995).

Όμως, παρά την πληθώρα των σχετικών ερευνών, τα αποτελέσματα υπήρξαν αντιφατικά. Στην Ελλάδα υπάρχει ένα σημαντικό ερευνητικό κενό όσον αφορά στο θέμα του διαζυγίου γενικότερα (Hatzichristou 1993). Αντίθετα με τις άλλες χώρες –και ιδιαίτερα τη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες– όπου υπάρχει πληθώρα ερευνών, στην Ελλάδα το θέμα του διαζυγίου έχει αρχίσει να μελετάται μόλις τα τελευταία χρόνια.

Μία γνωστή μετα-ανάλυση 92 μελετών (Amato & Keith 1991) έδειξε ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονέων, συγκρινόμενα με παιδιά έγγαμων γονέων, συγκεντρώνουν χαμηλότερη βαθμολογία στην ακαδημαϊκή επίδοση, τη συμπεριφορά, την ψυχολογική προσαρμογή, τις κοινωνικές σχέσεις, την αυτοαντίληψη, καθώς και στην ποιότητα σχέσης με τους γονείς τους, οι διαφορές όμως δεν είναι μεγάλες.

Όσον αφορά στους εφήβους που βιώνουν το χωρισμό των γονέων τους, εκτός από τις έντονες αλλαγές που αφορούν σε όλους τους τομείς της ανάπτυξης τους, καλούνται να αντιμετωπίσουν και τις μεγάλες αλλαγές που έπονται του διαζυγίου. Ο χωρισμός των γονέων αποτελεί γι' αυτούς αιτία θλίψης, θυμού, δυσκολιών στις διαπροσωπικές σχέσεις, προβλημάτων στο

σχολείο, δυσκολιών στις σχέσεις με τους γονείς και στην επίτευξη της αυτονομίας τους (Χατζηχρήστου 1999).

Μετά το διαζύγιο, την επιμέλεια των παιδιών αναλαμβάνει συνήθως η μητέρα. Οι μητέρες, κατά την πρώτη χρονική περίοδο μετά το χωρισμό, εκτός από την προσωπική τους ψυχολογική προσαρμογή έχουν να αντιμετωπίσουν πολλές δυσκολίες σχετικά με την ανατροφή των παιδιών, ενώ πρέπει συγχρόνως να εργάζονται. Συνήθως δύο χρόνια μετά το διαζύγιο τα προβλήματα και οι δυσκολίες που δημιουργούνται σταματούν (Hetherington, Cox & Cox 1985).

Οι νεότερες έρευνες στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες τονίζουν ιδιαίτερα τη σημασία της ποιότητας της σχέσης τόσο μεταξύ των δύο συζύγων, όσο και μεταξύ των γονέων και των παιδιών / εφήβων. Σημαντικό παράγοντα ενός θετικού κλίματος στην οικογένεια αποτελεί η συνεργασία των δύο συζύγων μετά το χωρισμό, ώστε να προσαρμοστούν ευκολότερα όλα τα μέλη της οικογένειας (Χατζηχρήστου 1999).

Η έννοια της αυτοαντίληψης έχει αποτελέσει και συνεχίζει να αποτελεί διεθνώς αντακείμενο σημαντικό θεωρητικού και εμπειρικού ενδιαφέροντος. Στη διεθνή βιβλιογραφία συχνά χρησιμοποιείται τόσο ο όρος «αυτοαντίληψη» (self-perception), όσο και ο όρος «αυτοεκτίμηση» (self-esteem). Πολλοί ερευνητές κάνουν χρήση και των δύο παραπάνω όρων εναλλακτικά, θεωρώντας τους συνώνυμους, όπως για παράδειγμα ο Burns (1982), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο όρος «αυτοαντίληψη» είναι πιο περιεκτικός, διότι αναφέρεται και στην έννοια της αυτοεκτίμησης. Κατά μία άλλη άποψη, αν υποθέσουμε ότι το ζητούμενο για ένα άτομο είναι η αυτογνωσία, τότε η αυτοαντίληψη αφορά στη γνωστική πλευρά της αυτογνωσίας, ενώ η αυτοεκτίμηση στη συναισθηματική πλευρά (Λεονταρή 1996).

Σύμφωνα με τη Harter (1999), η οποία είναι υπέρμαχος της πολυδιάστατης-πολυπαραγοντικής προσέγγισης στην έννοια του εαυτού, ως άτομα διατηρούμε πολλές επιμέρους αυτοεικόνες, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται με την πάροδο της ηλικίας και οι οποίες είναι οι αυτοαντίληψεις μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας. Επιπλέον, κάθε άτομο έχει και μία σφαιρική άποψη για την αξία του ως ατόμου. Η σφαιρική αυτή άποψη συνιστά την αυτοεκτίμηση.

Η σχέση της αυτοαντίληψης παιδιών / εφήβων και της οικογενειακής κατάστασης των γονέων έχει γίνει επίσης αντακείμενο μελέτης πολλών ερευνητών. Σύμφωνα με την «οπτική της δομής της οικογένειας», οι οικογένειες έγγαμων γονέων παρέχουν ένα καλύτερο περιβάλλον για την εξέλιξη των παιδιών και των εφήβων από το περιβάλλον των μονογονεϊκών οικογενειών (Brel &

Buttman 1995). Επομένως, τα παιδιά και οι εφήβοι που μεγαλώνουν σε μονογονεϊκές οικογένειες θα αντιμετωπίσουν αρκετές δυσκολίες σε διάφορους τομείς (Florsheim, Tolan & Gorman-Smith 1998). Σε αρκετές μελέτες το διαζύγιο των γονέων συνδέθηκε με χαμηλότερη αυτοαντίληψη και μικρότερο βαθμό επάρκειας σε παιδιά και εφήβους, ιδιαίτερα βραχυπρόθεσμα, δηλαδή κατά το διάστημα των δύο πρώτων χρόνων μετά το χωρισμό των γονέων (Brody 1986, Parish & Dostal 1980). Ωστόσο, ύστερα από την πάροδο τουλάχιστον δύο χρόνων μετά το διαζύγιο των γονέων, δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές όσον αφορά στην αυτοαντίληψη μεταξύ εφήβων από διαζευγμένους και από έγγαμους γονείς (Nastasi & Guidubaldi 1987, Smith 1990). Άλλες μελέτες δεν βρήκαν διαφορές τόσο σε παιδιά όσο και σε εφήβους από διαζευγμένους και έγγαμους γονείς είτε βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα (Kalter, Reimer, Brickman & Chen 1985, Long 1986). Οι Catlin & Epstein (1988) διατείνονται ότι το διαζύγιο έχει αρνητική επίδραση στην αυτοαντίληψη νεαρών εφήβων, ενώ από άλλους ερευνητές (Glover & Steele 1989) υποστηρίχθηκε ότι γενικά τα παιδιά και οι εφήβοι έγγαμων γονέων έχουν υψηλότερη αυτοαντίληψη από τα παιδιά διαζευγμένων γονέων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ορισμένων ερευνών (Aro 1988, Keith & Findlay 1988) το διαζύγιο συσχετίζεται με χαμηλότερη αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας στους εφήβους διαζευγμένων γονέων. Όσον αφορά στην υψηλότερη αυτοαντίληψη στη σχολική ικανότητα στους εφήβους έγγαμων γονέων, είναι πιθανόν να συσχετίζεται με τις υψηλότερες γονεϊκές προσδοκίες, οι οποίες οδηγούν σε μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση (Parsons, Adler & Kaczala 1982). Σύμφωνα με άλλη έρευνα, (Barber & Eccles 1992) οι χωρισμένες μητέρες έχουν λιγότερες προσδοκίες ακαδημαϊκής φύσεως όσον αφορά στα παιδιά τους. Συνεπώς το διαζύγιο θα μπορούσε να ευθύνεται για τη μειωμένη αυτοεκτίμηση των παιδιών, εφόσον δημιουργεί μειωμένες γονεϊκές προσδοκίες. Σε πρόσφατη έρευνα (Murray 2002) βρέθηκε ότι η οικογενειακή κατάσταση των γονέων δεν είχε σχέση με την προσαρμογή κοριτσιών εφήβων. Αντιθέτως, τα αγόρια έγγαμων γονέων χαρακτηρίστηκαν από υψηλότερη αυτοεκτίμηση από τα αγόρια διαζευγμένων γονέων.

Επίσης, έχει βρεθεί ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονέων, των οποίων οι μητέρες εργάζονταν, διακρίνονταν από υψηλότερη αυτοαντίληψη από τα παιδιά που οι μητέρες τους δεν εργάζονταν (Duckett & Richards 1989).

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη διερεύνηση των εξής θεμάτων:

- α) Αν η αυτοαντίληψη των εφήβων έγγαμων και διαζευγμένων γονέων διαφέρει, αν δηλαδή παρατηρούνται διαφορές μεταξύ των εφήβων που προέρχονται από έγγαμους και εκείνους που προέρχονται από

- διαζευγμένους γονείς στις διάφορες διαστάσεις της αυτοαντίληψης.
- β) Αν παρατηρούνται διαφορές όσον αφορά στην αυτοαντίληψη των εφήβων ως προς το φύλο, το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα και της μητέρας, τον αριθμό των αδελφών και την αλλαγή της κοινωνικο-οικονομικής θέσης.
 - β) Ποιος είναι ο βαθμός συνάφειας μεταξύ των διαφόρων διαστάσεων της αυτοαντίληψης και των μεταβλητών που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης μεταξύ των γονέων.
 - γ) Ποιος είναι ο βαθμός συνάφειας ανάμεσα στις υποκλίμακες της αυτοαντίληψης και τις μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης του εφήβου με τους βιολογικούς και τους θετούς γονείς, καθώς και με τις μεταβλητές που αναφέρονται σε δημογραφικά στοιχεία του διαζυγίου.

Μεθοδολογία της έρευνας

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 1570 έφηβοι ηλικίας 15-16 ετών, όλοι τους μαθητές της Α΄ Λυκείου, που φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία της πρωτεύουσας. Από αυτούς, 166 μαθητές (10,57%) προέρχονταν από διαζευγμένες οικογένειες, οι γονείς των οποίων είχαν χωρίσει τουλάχιστον δύο χρόνια πριν τη διεξαγωγή της έρευνας. Οι έφηβοι αυτοί εξισώθηκαν με άλλους 166 εφήβους, των οποίων οι γονείς ήταν έγγαμοι, σύμφωνα με τα ακόλουθα κριτήρια: εθνικότητα, φύλο παιδιού, ηλικία παιδιού, μόρφωση μητέρας, μόρφωση πατέρα, αριθμός αδελφών, επάγγελμα μητέρας και επάγγελμα πατέρα. Τόσο η πειραματική ομάδα (έφηβοι διαζευγμένων γονέων) όσο και η ομάδα ελέγχου (έφηβοι έγγαμων γονέων) αποτελούνταν από 68 (41%) αγόρια και 98 (59%) κορίτσια. Αυτοί οι 332 μαθητές, οι οποίοι επελέγησαν, αποτέλεσαν και το τελικό δείγμα της έρευνας.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Όλοι οι έφηβοι συμπλήρωσαν το Ερωτηματολόγιο της Αυτοαντίληψης για Εφήβους (Self-Perception Profile for Adolescents, 1988) της Susan Harter και δύο άλλα ερωτηματολόγια που δημιουργήθηκαν για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Το Ερωτηματολόγιο Αυτοαντίληψης για Εφήβους είναι μία κλίμακα συντομισμένη που αποτελείται από 45 ερωτήσεις και απευθύνεται σε εφήβους

ηλικίας 15-18 ετών (ύστερη εφηβεία). Το ερωτηματολόγιο, που εκφράζει το πολύδιαστατο μοντέλο της αυτοαντίληψης, περιλαμβάνει 9 υποκλίμακες, οι οποίες αφορούν τους ακόλουθους ειδικούς τομείς: **σχολική ικανότητα, σχέσεις με συνομηλίκους, αθλητική ικανότητα, φυσική εμφάνιση, εργασιακή ικανότητα, συναισθηματικές / διαφυλικές σχέσεις, διαγωγή / συμπεριφορά, στενή φίλια, καθώς επίσης και έναν γενικότερο τομέα, αυτόν της σφαιρικής αυτοαξίας.**

Οι ερωτήσεις της Κλίμακας της Harter βαθμολογούνται από το 1 έως το 4, όπου το 1 δηλώνει χαμηλή αυτοαντίληψη της ικανότητας, ενώ το 4 υψηλή αυτοαντίληψη. Με το ερωτηματολόγιο αυτό η Harter θεωρεί ότι οι έφηβοι τείνουν να απαντούν με ειλικρίνεια, αποφεύγοντας τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις.

Η κλίμακα της Harter έχει προσαρμοστεί στην ελληνική γλώσσα και έχει χορηγηθεί σε αριθμό ελληνικών δειγμάτων από την κ. Μακρή-Μπότσαρη (1997). Από την έρευνα που διεξήχθη διαπιστώθηκε ότι τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά της κλίμακας προκύπτουν και από την ανάλυση ελληνικών δειγμάτων με σαφώς διαφορετικά κοινωνικά και δημογραφικά στοιχεία από εκείνα των Η.Π.Α και άλλων χωρών (Μακρή-Μπότσαρη, 1997)¹.

Τα άλλα δύο ερωτηματολόγια που δημιουργήθηκαν για τους σκοπούς αυτής της μελέτης είναι: α) Ένα ερωτηματολόγιο που περιλαμβάνει δεκατέσσερις (14) ερωτήσεις που αναφέρονται σε δημογραφικά στοιχεία του διαζυγίου (πότε χώρισαν οι γονείς του εφήβου, πόσων ετών ήταν ο έφηβος κατά το διάστημα του χωρισμού, ποιος γονέας ανέλαβε την επιμέλεια του παιδιού μετά το διαζύγιο, πόσο συχνά βλέπει ο έφηβος το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, αν ο κάθε γονέας του εφήβου ξαναπαντρεύτηκε μετά το διαζύγιο, καθώς και αν άλλαξε η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας μετά το διαζύγιο). Επίσης αναφέρονται στη σχέση των γονέων κατά το διάστημα διεξαγωγής της έρευνας, πριν και μετά το διαζύγιο (όπως την αντιλαμβάνεται ο έφηβος), στη σχέση του εφήβου με τη μητέρα και τον πατέρα του ξεχωριστά, αλλά και στη σχέση του με το θετό του πατέρα, ή / και τη θετή του μητέρα (επταβάθμια κλίμακα). Άλλες μεταβλητές αφορούν το εάν και πότε ο πατέρας ή η μητέρα είχαν ξαναπαντρευτεί και την ποιότητα της σχέσης του εφήβου με τη θετή μητέρα ή το θετό πατέρα αντίστοιχα.

β) Ένα ερωτηματολόγιο με δημογραφικά στοιχεία σχετικά με το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα, το σχολείο φοίτησης και την περιοχή διαμονής, το επάγγελμα και το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων και τον αριθμό και το φύλο των αδελφών.

Διαδικασία

Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν στους μαθητές και τις μαθήτριες της Α΄ Λυκείου και συμπληρώθηκαν κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας. Σε όλους τους εφήβους χορηγήθηκε πρώτα το ερωτηματολόγιο με τα δημογραφικά στοιχεία, στη συνέχεια το ερωτηματολόγιο που αφορούσε στις μεταβλητές του διαζυγίου και τέλος το Ερωτηματολόγιο της Αυτοαντίληψης για Εφήβους. Η συμμετοχή ήταν ανώνυμη και προαιρετική.

Αποτελέσματα

Υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι των υποκλιμάκων της Κλίμακας Αυτοαντίληψης για Εφήβους της Harter. Η στατιστική σημαντικότητα των διαφορών των μέσων όρων υπό την επίδραση ανεξάρτητων κατηγορικών μεταβλητών έγινε με τη μέθοδο της πολυμεταβλητής ανάλυσης διακύμανσης (MANOVA). Όταν οι ανεξάρτητες μεταβλητές αφορούσαν αριθμητικά δεδομένα, υπολογίστηκε η συνάφειά τους (δείκτες Pearson r) με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της Harter.

Πίνακας 1

Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης ως προς την οικογενειακή κατάσταση

Υποκλίμακες Αυτοαντίληψης	Οικογενειακή κατάσταση				F-τιμή (d.f. = 1,308)
	Έγγαμοι γονείς		Διαζευγμένοι γονείς		
	M.O.	Τυπ. Σφ.	M.O.	Τυπ. Σφ.	
Σχολική ικανότητα	2,71	0,042	2,61	0,042	2,80
Σχέσεις με συνομηλίκους	3,00	0,046	3,01	0,046	0,01
Αθλητική ικανότητα	2,74	0,054	2,71	0,054	0,20
Φυσική εμφάνιση	2,67	0,052	2,72	0,054	0,39
Εργασιακή ικανότητα	2,78	0,041	2,78	0,041	0,00
Συναισθ.-Διαφυλ. σχέσεις	2,61	0,048	2,73	0,047	3,78*
Διαγωγή-Συμπεριφορά	2,95	0,047	2,75	0,047	9,19**
Στενοί φίλοι	3,17	0,059	3,02	0,059	3,47
Σφαιρική αυτοαξία	2,97	0,050	2,82	0,049	4,87*

* Σημείωση: d.f.: Βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Οικογενειακή κατάσταση. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει την ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης ως προς την οικογενειακή κατάσταση. Σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Lambda, η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στους μέσους όρους της βαθμολογίας στις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της Harter είναι στατιστικώς σημαντική, $F(9, 300)=3,01$, $p<0,01$. Το μέγεθος της επίδρασης αυτής είναι μάλλον χαμηλό, εφόσον 8% της διασποράς των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της Harter οφείλεται στην επίδραση της οικογενειακής κατάστασης γονέων.

Σε επίπεδο μονομεταβλητής ανάλυσης, οι διαφορές των μέσων όρων εντοπίζονται περισσότερο στην υποκλίμακα «Διαγωγή-Συμπεριφορά», όπου οι έφηβοι από έγγαμους γονείς, $M.O.=2,95$, σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο απ' ό,τι οι έφηβοι από διαζευγμένους γονείς, $M.O.=2,75$, $F(1, 308)=9,19$, $p<0,01$ (Πίνακας 1).

Πίνακας 2

Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης ως προς το φύλο του εφήβου

Υποκλίμακες Αυτοαντίληψης	Φύλο εφήβου				F-τιμή (d.f.=1,308)
	Αγόρ.		Κορ.τι		
	M.O.	Τυπ. Σφ.	M.O.	Τυπ. Σφ.	
Σχολική ικανότητα	2,70	0,046	2,62	0,038	1,76
Σχέσεις με συναμφίλους	3,02	0,050	3,00	0,041	0,06
Αθλητική ικανότητα	2,95	0,059	2,50	0,049	34,80***
Φυσική εμφάνιση	2,79	0,057	2,60	0,047	6,77**
Εργασιακή ικανότητα	2,72	0,044	2,84	0,037	4,42*
Συναισθ.-Διαφυλ. σχέσεις	2,79	0,052	2,56	0,043	11,40***
Διαγωγή-Συμπεριφορά	2,82	0,051	2,89	0,042	1,10
Στενοί φίλοι	3,01	0,064	3,18	0,053	4,10*
Σφαιρική αυτοαξία	2,99	0,054	2,80	0,045	7,02**

* Σημείωση: d.f.: Βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Φύλο. Σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Lambda, η επίδραση του φύλου του εφήβου στους μέσους όρους της βαθμολογίας στην κλί-

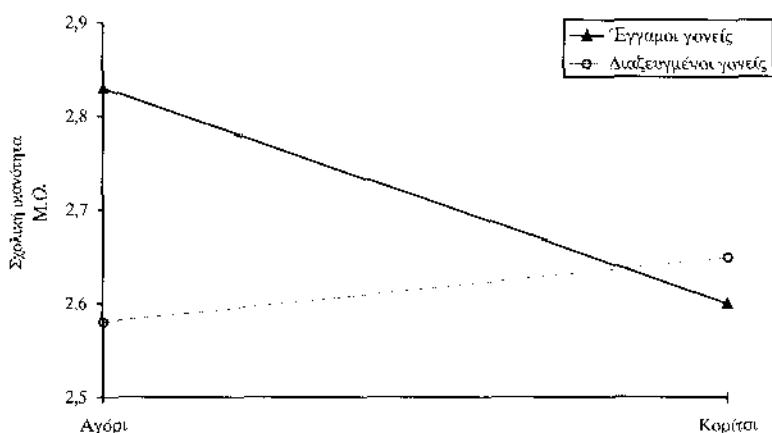
μακα της Harter είναι στατιστικώς σημαντική, $F(9, 300)=5,86$, $p<0,001$. Το μέγεθος της επίδρασης αυτής είναι μάλλον μέτριο, εφόσον 15% της διασποράς των υποκλίμακων του ερωτηματολογίου της Harter οφείλεται στην επίδραση του φύλου του εφήβου.

Σε επίπεδο μονομεταβλητής ανάλυσης, οι διαφορές των μέσων όρων εντοπίζονται στην υποκλίμακα «Αθλητική ικανότητα», $F(1, 308)=34,80$, $p<0,001$, στην υποκλίμακα «Φυσική εμφάνιση», $F(1, 308)=6,77$, $p<0,001$, στην υποκλίμακα «Συναισθηματικές-Διαφυλικές σχέσεις», $F(1, 308)=11,40$, $p<0,001$ και στην υποκλίμακα «Σφαιρική αυτοαξία», $F(1, 308)=7,02$, $p<0,01$, όπου τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους απ' ό,τι τα κορίτσια. Αντιθέτως, στις υποκλίμακες «Εργασιακή ικανότητα», $F(1, 308)=4,42$, $p<0,05$ και «Στενοί φίλοι», $F(1, 308)=4,10$, $p<0,05$, τα κορίτσια σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους απ' ό,τι τα αγόρια (Πίνακας 2).

Επίσης, διαπιστώθηκε στατιστικώς σημαντική αλληλεπίδραση της οικογενειακής κατάστασης και του φύλου στους μέσους όρους της υποκλίμακας «Σχολική ικανότητα», $F(1, 757)=6,52$, $p<0,05$. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 1, ο μέσος όρος που αξιολογεί τη «Σχολική ικανότητα» είναι υψηλότερος για τα αγόρια από έγγαμους γονείς, ενώ για τα κορίτσια η διαφορά των μέσων όρων αξιολόγησης της σχολικής ικανότητας είναι σαφώς μικρότερη μεταξύ των εφήβων έγγαμων και διαζευγμένων γονέων.

Σχήμα 1

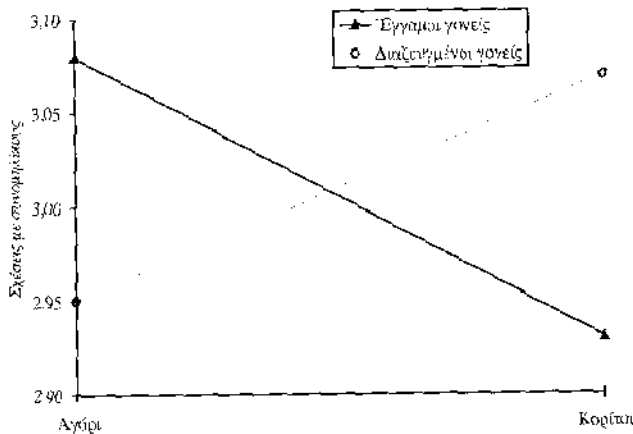
Αλληλεπίδραση της οικογενειακής κατάστασης και του φύλου στους μέσους όρους της υποκλίμακας αυτοαντίληψης «Σχολική ικανότητα»

Επιπλέον, διαπιστώθηκε στατιστικώς σημαντική αλληλεπίδραση της οικογενειακής κατάστασης και του φύλου στους μέσους όρους της υποκλίμακας «Σχέσεις με συνομηλίκους», $F(1, 340)=4,27, p<0,05$. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 2, ο μέσος όρος που αξιολογεί τις «Σχέσεις με τους συνομηλίκους» είναι υψηλότερος για τα αγόρια από έγγαμους γονείς απ' ό,τι για τα αγόρια από διαζευγμένους γονείς, ενώ για τα κορίτσια ισχύει το αντίστροφο, δηλαδή στα κορίτσια από έγγαμους γονείς ο μέσος όρος είναι χαμηλότερος απ' ό,τι είναι για τα κορίτσια από διαζευγμένους γονείς.

Σχήμα 2

Αλληλεπίδραση της οικογενειακής κατάστασης και του φύλου στους μέσους όρους της υποκλίμακας αυτοαντίληψης «Σχέσεις με συνομηλίκους»

Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα. Όπως έδειξε το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Lambda, η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης του πατέρα στους μέσους όρους της βαθμολογίας στην Κλίμακα αυτοαντίληψης της Harter είναι στατιστικώς σημαντική, $F(9, 297)=2,67, p<0,05$. Το μέγεθος της επίδρασης αυτής είναι μάλλον χαμηλό, εφόσον 7% της διασποράς των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της Harter οφείλεται στην επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης του πατέρα.

Σε επίπεδο μονομεταβλητής ανάλυσης οι διαφορές των μέσων όρων εντοπίζονται στην υποκλίμακα «Σχολική ικανότητα», $F(2, 308)=5,58, p<0,01$ και την υποκλίμακα «Στενοί φίλοι», $F(2, 308)=3,25, p<0,05$. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα, τόσο υψηλότερος θα

είναι ο μέσος όρος αξιολόγησης στις υποκλίμακες «Σχολική ικανότητα» και «Στενοί φίλοι» (Scheffe, βλ. Πίνακα 3).

Πίνακας 3

*Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης
ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα*

Υποκλίμακες Αυτοαντίληψης	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα						F-τιμή (d.f. = 1,308)
	Υποχρεωτική		Λευτεροβάθμια		Τριτοβάθμια		
	M.O.	Τυπ.Σφ.	M.O.	Τυπ.Σφ.	M.O.	Τυπ.Σφ.	
Σχολική ικανότητα	2,47	0,063	2,70	0,060	2,71	0,040	5,58**
Σχέσεις με συνομηλίκους	2,94	0,069	3,08	0,066	2,99	0,043	1,02
Αθλητική ικανότητα	2,59	0,085	2,76	0,082	2,70	0,053	1,00
Φυσική εμφάνιση	2,68	0,079	2,68	0,076	2,66	0,050	0,02
Εργασιακή ικανότητα	2,81	0,061	2,73	0,059	2,82	0,038	0,82
Συναισθ.-Διασυν. σχέσεις	2,62	0,072	2,76	0,069	2,61	0,045	1,70
Ασφαγή-Συμπεριφορά	2,92	0,070	2,86	0,067	2,84	0,045	0,50
Στενοί φίλοι	2,91	0,088	3,12	0,084	3,18	0,055	3,25*
Σφαιρική ανταξία	2,86	0,075	2,97	0,072	2,85	0,047	1,03

* Σημείωση: d.f.: Βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Επίπεδο εκπαίδευσης μητέρας. Σύμφωνα με το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Lambda, η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης της μητέρας στους μέσους όρους της βαθμολογίας στην κλίμακα της Harter είναι στατιστικά σημαντική, $F(9, 298)=2,91$, $p<0,05$. Το μέγεθος της επίδρασης αυτής είναι μάλλον χαμηλό, εφόσον 8% της διασποράς των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης της Harter οφείλεται στην επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης της μητέρας.

Σε επίπεδο μονομεταβλητής ανάλυσης, οι διαφορές των μέσων όρων εντοπίζονται στην υποκλίμακα «Σχολική ικανότητα», $F(2, 309)=5,98$, $p<0,01$ και «Στενοί φίλοι», $F(2, 309)=3,58$, $p<0,05$, όπου όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας, τόσο υψηλότερη είναι η αυτοαντίληψη του εφήβου στις παραπάνω υποκλίμακες (Scheffe, Πίνακας 4).

Πίνακας 4

Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης
ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας

Υποκλίμακες Αυτοαντίληψης	Επίπεδο εκπαίδευσης μητέρας						F-τιμή (d.f.=1,308)
	Υποχρεωτική		Λευτεροβάθμια		Τριτοβάθμια		
	M.O.	Τυπ.Σφ.	M.O.	Τυπ.Σφ.	M.O.	Τυπ.Σφ.	
Σχολική ικανότητα	2,48	0,066	2,64	0,051	2,74	0,042	5,98**
Σχέσεις με συμμαθητές	2,93	0,072	3,04	0,055	3,01	0,046	0,80
Αθλητική ικανότητα	2,66	0,089	2,70	0,068	2,69	0,057	0,06
Φυσική εμφάνιση	2,67	0,083	2,64	0,063	2,70	0,053	0,32
Εργασιακή ικανότητα	2,75	0,064	2,73	0,049	2,86	0,041	2,29
Συναισθ.-Διαφιλ. σχέσεις	2,63	0,076	2,59	0,058	2,70	0,049	1,04
Διαγωγή-Συμπεριφορά	2,84	0,073	2,89	0,056	2,84	0,047	0,22
Στενοί φίλοι	2,92	0,092	3,08	0,071	3,21	0,059	3,58*
Σφαιρική αυτοαξία	2,85	0,078	2,83	0,060	2,92	0,051	0,68

* Σημείωση: d.f.: Βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Αριθμός αδελφών και αλλαγή κοινωνικής θέσης. Όσον αφορά στον αριθμό των αδελφών και στην αλλαγή της κοινωνικο-οικονομικής θέσης της οικογένειας μετά το διαζύγιο, δεν βρέθηκε καμία στατιστικώς σημαντική διαφορά των μέσων όρων στις αναλύσεις που έγιναν.

Ο πίνακας 5 παρουσιάζει τη συνάφεια (Pearson r) των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης μεταξύ των γονέων. Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι περισσότερες συνάφειες δεν είναι στατιστικώς σημαντικές και όσες από αυτές είναι στατιστικώς σημαντικές, είναι ιδιαίτερα χαμηλού μεγέθους (κάτω από 0,20).

Πίνακας 5

Συνάφεια (Pearson r) των υποκλίμακων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης μεταξύ των γονέων

Υποκλίμακες αυτοαντίληψης	Σχέση των γονέων	Σχέση των γονέων	Σχέση των γονέων
	τώρα	πριν το διαζύγιο	μετά το διαζύγιο
Σχολική ικανότητα	0,08	-0,02	0,6
Σχέσεις με συνομηλίκους	-0,03	-0,05	-0,17*
Αθλητική ικανότητα	0,04	-0,08	-0,08
Φυσική εμφάνιση	0,02	-0,01	0,06
Εργασιακή ικανότητα	-0,01	0,01	-0,06
Συναίσθ.-Διαφυλ.σχέσεις	-0,04	-0,08	0,00
Διαγωγή-Συμπεριφορά	0,13*	-0,15	0,04
Στενοί φίλοι	-0,03	0,06	-0,02
Σφαιρική αυτοαξία	0,15**	-0,06	0,08

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Ο πίνακας 6 παρουσιάζει τη συνάφεια (Pearson r) των υποκλίμακων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης του εφήβου με τους βιολογικούς και τους θετούς γονείς. Βρέθηκε ότι αρκετές υποκλίμακες αυτοαντίληψης της Harter εμφανίζουν στατιστικώς σημαντική συνάφεια με τη «Σχέση του εφήβου με το θετό πατέρα». Οι σχετικοί δείκτες κυμαίνονται μεταξύ 0,35-0,48 και αφορούν στις υποκλίμακες «Σχέσεις με συνομηλίκους», «Διαγωγή-Συμπεριφορά», «Στενοί φίλοι» και «Σφαιρική αυτοαξία». Οι υπόλοιπες συνάφειες –αν και στατιστικώς σημαντικές– είναι χαμηλού μεγέθους.

Πίνακας 6

Συνάφεια (Pearson r) των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται στην ποιότητα της σχέσης του εφήβου με τους βιολογικούς και τους θετούς γονείς

Υποκλίμακες αυτοαντίληψης	Σχέση με τη βιολογική μητέρα	Σχέση με το βιολογικό πατέρα	Σχέση με τη θετή μητέρα	Σχέση με το θετό πατέρα
Σχολική ικανότητα	0,09	0,08	-0,19	-0,03
Σχέσεις με συνομηλίκους	0,02	0,03	0,12	0,40**
Αθλητική ικανότητα	-0,01	0,06	0,03	0,11
Φυσική εμφάνιση	0,07	0,04	0,03	0,14
Εργασιακή ικανότητα	0,02	-0,02	-0,05	-0,02
Συναιθ.-Δ.αφύλ. σχέσεις	0,01	-0,04	0,07	0,08
Διαγωγή-Συμπεριφορά	0,20**	0,16**	-0,07	0,44**
Στενοί φίλοι	0,07	0,04	0,02	0,35*
Σφαιρική αυτοαξία	0,18**	0,17**	0,05	0,48**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Ο πίνακας 7 παρουσιάζει τη συνάφεια (Pearson r) των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται σε δημογραφικά στοιχεία του διαζυγίου. Οι συνάφειες που παρατηρούνται δεν είναι στατιστικώς σημαντικές και, όταν είναι στατιστικώς σημαντικές, είναι ιδιαίτερα χαμηλού μεγέθους και δεν εγγίζουν τα όρια της πρακτικής σπουδαιότητας.

Πίνακας 7

Συνάφεια (Pearson r) των υποκλιμάκων αυτοαντίληψης με μεταβλητές που αναφέρονται σε δημογραφικά στοιχεία του διαζυγίου

Υποκλίμακες αυτοαντίληψης	Έτος έκδοσης διαζυγίου	Ηλικία παιδιού κατά το διαζύγιο	Β' γάμος μητέρας	Β' γάμος πατέρα	Αλλαγή νομικής θέσης μετά διαζύγιο
Σχολική ικανότητα	-0,08	-0,10	-0,04	-0,12	-0,12
Σχέσεις με συνομηλίκους	0,15	0,16*	0,02	-0,07	-0,06
Αθλητική ικανότητα	-0,01	0,01	-0,08	-0,07	0,03
Φυσική εμφάνιση	0,03	0,04	-0,00	-0,05	-0,12
Εργασιακή ικανότητα	-0,01	-0,00	0,17*	-0,04	0,01
Συναιθ.-Διαφύλ. σχέσεις	0,05	0,06	0,05	-0,03	0,02
Διαγωγή-Συμπεριφορά	0,06	0,07	0,10	0,14	0,02
Στενοί φίλοι	0,04	0,04	-0,05	0,02	-0,14
Σφαιρική αυτοαξία	-0,01	-0,01	-0,02	0,00	-0,10

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ οικογενειακής κατάστασης γονέων και αυτοαντίληψης εφήβων. Ωστόσο, οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των εφήβων από έγγαμους και εκείνων από διαζευγμένους γονείς δεν φαίνεται να είναι μεγάλες. Ίσως το γεγονός ότι οι έφηβοι διαζευγμένων γονέων ήταν έφηβοι των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει τουλάχιστον δύο χρόνια πριν τη διεξαγωγή της έρευνας συνετέλεσε στη μείωση των δυσκολιών που οι συγκεκριμένοι έφηβοι αντιμετωπίζουν αμέσως μετά το διαζύγιο των γονέων τους (Hetherington et al. 1985).

Η υψηλότερη αυτοαντίληψη που φαίνεται να διακρίνει τους εφήβους έγγαμων γονέων από τους εφήβους διαζευγμένων οικογενειών, όσον αφορά στη διαγωγή-συμπεριφορά, υποδηλώνει ότι οι έφηβοι έγγαμων γονέων αισθάνονται ότι τους αρέσει ο τρόπος που συμπεριφέρονται, νιώθουν ότι κάνουν το σωστό και ότι γενικά ενεργούν και συμπεριφέρονται με τον τρόπο που πρέπει. Πιθανόν το γεγονός ότι οι έφηβοι αποστερούνται τον ένα γονέα μετά το διαζύγιο, ο οποίος μέχρι τότε τους παρείχε ασφάλεια, σταθερότητα και καθοδήγηση, συμβάλλει στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψής τους σχετικά με τον παραπάνω τομέα. Επίσης, για το χαμηλό επίπεδο αυτοαντίληψης στον παραπάνω τομέα μπορεί να ευθύνονται τα αισθήματα ενοχής που νιώθουν, θεωρώντας τους εαυτούς τους υπεύθυνους για το χωρισμό των γονέων τους. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι ο τομέας αυτός της αυτοαντίληψης (διαγωγή-συμπεριφορά) φαίνεται να συσχετίζεται με τη σχέση των εφήβων αυτών με το θετό πατέρα, η οποία φαίνεται να συνδέεται και με την αυτοαντίληψη των εφήβων για τις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους τους, με τις στενές φιλίες και με τη σφαιρική τους αυτοαξία. Καθώς την επιμέλεια των παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες στη συντριπτική της πλειοψηφία την αναλαμβάνει η μητέρα, η οποία συχνά ξαναπαντρεύεται, ο θετός πατέρας μάλλον έρχεται να καταλάβει μία αρκετά σημαντική θέση στη ζωή των εφήβων, υποκαθιστώντας συχνά τον ψυχολογικό ρόλο του βιολογικού πατέρα, ο οποίος αρκετές φορές είναι απών.

Όσον αφορά τη σχολική ικανότητα, βρέθηκε ότι ο μέσος όρος είναι υψηλότερος για τα αγόρια έγγαμων γονέων απ' ό,τι για τα αγόρια διαζευγμένων γονέων, όπως επίσης και στις σχέσεις με τους συνομηλίκους. Ωστόσο, στις σχέσεις με τους συνομηλίκους, ενώ τα αγόρια έγγαμων γονέων φαίνεται να τα καταφέρνουν καλύτερα από τα αγόρια διαζευγμένων γονέων, για τα κορίτσια ισχύει το αντίστροφο, δηλαδή στα κορίτσια έγγαμων γονέων ο μέσος όρος είναι χαμηλότερος απ' ό,τι για τα κορίτσια από διαζευγμένους γονείς.

Π.θανόν τα αγόρια που οι γονείς τους έχουν χωρίσει να νιώθουν ότι δεν τα καταφέρνουν και τόσο καλά στο σχολείο και στις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους, εξαιτίας του γεγονότος ότι ζουν με τις μητέρες τους στην πλειονότητά τους, κάτι που δεν ισχύει για τα αγόρια που οι γονείς τους είναι παντρεμένοι, τα οποία μεγαλώνουν και με τους δύο τους γονείς. Στα κορίτσια διαζευγμένων γονέων, ίσως και πάλι το γεγονός ότι την επιμέλειά τους έχει ο ομόφυλος γι' αυτές γονέας (δηλ. η μητέρα), αυξάνει την αυτοαντίληψη και την αίσθηση της επάρκειας που νιώθουν ως προς τις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους.

Όσον αφορά στη σχολική ικανότητα, ο μέσος όρος αξιολόγησής της είναι υψηλότερος για τα αγόρια από έγγαμους γονείς, ενώ για τα κορίτσια, η διαφορά των μέσων όρων αξιολόγησής της είναι σαφώς μικρότερη μεταξύ εφήβων έγγαμων και διαζευγμένων γονέων. Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας συμφωνούν εν μέρει με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών (Ago 1988, Keith & Findlay 1988), στις οποίες το διαζύγιο συσχετίζεται με χαμηλότερη αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας στους εφήβους διαζευγμένων γονέων. Επίσης, το προβάδισμα που εμφανίζουν τα αγόρια διαζευγμένων γονέων σε ορισμένους τομείς της αυτοαντίληψης έναντι των αγοριών έγγαμων γονέων (ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τα κορίτσια), συμφωνεί εν μέρει με τα ευρήματα πρόσφατης έρευνας (Murray 2002).

Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα, βρέθηκε ότι όσο υψηλότερο είναι αυτό, τόσο υψηλότερος θα είναι ο μέσος όρος αξιολόγησής της αυτοαντίληψης στη σχολική ικανότητα και στους στενούς φίλους. Το ίδιο ισχύει και για το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας. Ωστόσο, τα ερευνητικά δεδομένα που έχουμε αφορούν την εργασία της μητέρας και όχι στο επίπεδο εκπαίδευσής της (Duckett & Richards 1989). Επίσης, η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν βρέθηκε να συσχετίζεται με την αυτοαντίληψη (Song & Hattie 1985).

Δεδομένου ότι αρκετές έρευνες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η στήριξη από τους γονείς σχετίζεται θετικά με την αυτοεκτίμηση των παιδιών (Ball 1992, Hattie 1992), η γονεϊκή αγάπη και προστασία συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση θετικής αυτοεκτίμησης και αυτοαποδοχής. Αντιθέτως, αν τα παιδιά βιώσουν την απόρριψη από τους γονείς τους δεν θα μπορέσουν να αναπτύξουν ένα υψηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης και ίσως εκδηλώσουν σημαντικές δυσκολίες σε διάφορους τομείς της λειτουργικότητάς τους (Μακρή-Μπότσαρη 2001α). Συνεπώς, η διάσταση της ποιότητας της σχέσης γονέων-παιδιών (και στην προκειμένη περίπτωση γονέων-εφήβων)

και της επικοινωνίας τους θα πρέπει να ερευνηθεί διεξοδικότερα και να αποτελέσει αντικείμενο κάποιων επόμενων μελετών.

Συνοψίζοντας, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης υποδεικνύουν την ανάγκη διεξαγωγής περαιτέρω ερευνών όσον αφορά τη σχέση αυτοαντίληψης και οικογενειακής κατάστασης των γονέων. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους εφήβους, είναι απαραίτητο οι ερευνητικές προσπάθειες να απευθυνθούν και σε άλλες ηλικιακές ομάδες εφήβων (το δείγμα της συγκεκριμένης έρευνας αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από μαθητές της Α΄ Λυκείου). Επιπλέον, θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμο οι μελλοντικές έρευνες να απευθύνονται σε εφήβους από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και όχι μόνο από την περιοχή της πρωτεύουσας. Θεωρούμε ότι οι μελέτες που έχουν ως αντικείμενό τους το διαζύγιο των γονέων και την επίδρασή του στην προσαρμογή παιδιών και εφήβων επιτελούν πολύ σημαντικό έργο ως προς την κατανόηση των διαστάσεων και των παραγόντων που εμπλέκονται στη διαδικασία του χωρισμού των γονέων. Η κατανόηση αυτή θα συμβάλει καθοριστικά στο σχεδιασμό παρεμβάσεων στο οικογενειακό και το σχολικό περιβάλλον των παιδιών, βοηθώντας τα ίδια τα παιδιά και τους γονείς τους, αλλά και διευκολύνοντας το έργο των εκπαιδευτικών, οι οποίοι καθημερινά έρχονται αντιμέτωποι με καταστάσεις και συμπεριφορές παιδιών και εφήβων στις οποίες καλούνται είτε να πάρουν θέση είτε να βοηθήσουν. Η διερεύνηση του κοινωνικού φαινομένου του διαζυγίου και ο σχεδιασμός σχετικών προγραμμάτων θα συντελέσουν στη δημιουργία ενός ασφαλούς πλαισίου για τα παιδιά που αντιμετωπίζουν αποσταθεροποίηση στο οικογενειακό τους περιβάλλον.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Προσφάτως, κυκλοφόρησε η σταθμισμένη ελληνική έκδοση της ανωτέρω κλίμακας για μαθητές Λυκείου με τίτλο: «Πώς Αναλαμβάνομαι τον Εαυτό μου» (ΠΑΤΕΜ IV) (Μακρή-Μπότσαρη 2001β).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental Divorce and the Well-Being of Children: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.
- Aro, H. (1988). Parental Discord, Divorce and Adolescent Development. *European Archives of Psychiatry and Neurological Sciences*, 237, 106-111.
- Ball, C. M. (1992). *Αντοεκτίμηση* (Μετάφραση: Α. Ντούργα). Αθήνα: Δίοδος.
- Barber, B. L., & Eccles, J. S. (1992). Long-term influence of divorce and single parenting on adolescent family - and work - related values, behaviors, and aspirations. *Psychological Bulletin*, 111(1), 108-126.

- Brody, G. H. (1986). *Divorce: The impact on children and families*. Testimony before the Select Committee on Children, Youth, and Families. U.S. House of Representatives.
- Burns, R. B. (1982). *Self Concept Development and Education*. London: Holt, Rinehart and Winston, Ltd.
- Carter, S. R. (1989). The relationship between post-divorce adjustment of custodial parents' and children's level of anxiety and perceptions of self-worth and parental support. *Dissertation Abstracts International*, 50(6-B), 2615-1616.
- Cailin, G., & Epstein, S. (1988). *The relation of basic beliefs to extreme life events and childhood relationships with parents*. Αδημοσίευτο κείμενο.
- Doherty, W. J., & Needle, R. H. (1991). Psychological adjustment and substance use among adolescents before and after a parental divorce. *Child Development*, 62(2), 328-337.
- Duckett, E., & Richards, M. H. (1989). *Maternal employment and young adolescents' daily experience in single-mother families*. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Kansas City, MO.
- Erel, O., & Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child reactions: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 118, 108-132.
- Florsheim, P., Tolan, P., & Gorman-Smith, D. (1998). Family relationships, parenting practices, the availability of male family members, and the behavior of inner-city boys in single-mother and two-parent families. *Child Development*, 69, 1437-1447.
- Frick, P. J. (1991). Patterns of Parent and family Characteristics associated with Oppositional Defiant Disorder and Conduct Disorder in Boys. *Dissertation Abstracts International*, 51, (8-B), 4047.
- Glover, R., & Steele, C. (1989). Comparing the effects on the child of post-divorce parenting arrangements. *Journal of Divorce*, 12(2-3), 36-43.
- Harter, S. (1988). *Manual for the Self-Perception Profile for Adolescents*. University of Denver, Department of Psychology.
- Harter, S. (1999). *The construction of the self: A developmental perspective*. New York: Guilford.
- Hattie, J. (1992). *Self-concept*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hatzichristou, C. (1993). Children's adjustment after Parental Separation: Teacher, Peer and self-Report in a Greek Sample: a Research Note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34(8), 1469-1478.
- Χατζηχρήστου, Χ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1985). The long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 518-530.
- Jenkins, J. M., & Smith, M. A. (1993). A prospective study of behavioral disturbance in children who subsequently experience parental divorce: A research note. *Journal of Divorce and Remarriage*, 19(1-2), 143-160.
- Kalter, N., Reimer, B., Brickman, A., & Chen, J. W. (1985). Implications of parental divorce for female development. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 538-544.
- Keith, V. M., & Findlay, B. (1988). The impact of parental divorce on children's educational attainment, marital timing and likelihood of divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 50, 797-809.

- Kurdek, L. A. (1981). An intergrative perspective on children's divorce adjustment. *American Psychologist*, 36(8), 856-866.
- Λεονταρή, Α. (1996). *Αυτοαντίληψη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Long, B. H. (1986). Parental discord vs. family structure: Effects of divorce on the self-esteem of daughters. *Journal of Youth and Adolescence*, 15(1), 19-27.
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (1997). Αναπτυξιακές διαφορές της αυτοαντίληψης. Ανακοίνωση στο 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας.
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2001α). *Αυτοαντίληψη και Αυτοεκτίμηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2001β). *Πώς Αντιλαμβάνομαι Τον Εαυτό Μου IV (IATEM IV: Ερωτηματολόγιο για την αξιολόγηση της αυτοαντίληψης μαθητών Λυκείου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- McFarlane, A. II., Bellissimo, A., & Norman, G. R. (1995). Family structure, family functioning and adolescent well-being: the transcendent influence of parental style. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36(5), 847-864.
- Murray, C. B. (2002). Effects of Parental Marital Status, Income, and Family Functioning on African American Adolescent Self-Esteem. *Journal of Family Psychology*, 14(3), 475-490.
- Nastasi, B. K., & Guidubaldi, J. (1987). *Coping skills as mediators of children's adjustment in divorced and intact families*. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Baltimore, MD.
- Newcomer, S., & Udry, R. (1987). Parental marital status effects on adolescent sexual behavior. *Journal of Marriage and the Family*, 49, 235-240.
- Parish, T. S., & Dostal, J. W. (1980). Evaluation of self and parent figures by children from intact, divorced, and constituted families. *Journal of Youth and Adolescence*, 9, 347-351.
- Parsons, J. E., Adler, T. F., & Kaczala, C. M. (1982). Socialization of achievement attitudes and beliefs: Parental influences. *Child Development*, 53, 310-321.
- Smith, T. E. (1990). Parental separation and the academic self-concepts of adolescents: An effort to solve the puzzle of separation effects. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 107-118.
- Song, I. S., & Hattie, J. (1985). Relationships between self-concept and achievement. *Journal of Research in Personality*, 19, 365-672.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. (1974). The effects of parental divorce: The adolescent experience. In E. Anthony & C. Koupnick (Eds.), *The child in his family: Children at psychiatric risk*. New York: John Wiley.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. New York: Basic Books.

ABSTRACT

The present study investigated the relationship between the self-concept of Greek adolescents and their parents' marital status (married vs. divorced). 332 adolescents (166 adolescents from intact and 166 from divorced families) 15-16 years old, students in the first grade of the Lyceum,

completed a) Harter's Self-Perception Profile for Adolescents, b) a questionnaire about their parents' relationship and their own relationship with each one of their parents, and finally c) a questionnaire about demographics. The results suggest that parental divorce is associated with adolescents' self-concept. Adolescents from intact families had higher scores in Behavioral Conduct compared to the adolescents from divorced families. Furthermore, it was found that the boys from intact families had higher scores in Scholastic Competence and Close Friendship compared to the boys from divorced families. It was also found that in adolescents from divorced families some dimensions of self-concept such as Behavioral Conduct and Global Self-Worth are correlated positively with the adolescents' relationships with their stepfather.

Βασιλική Παππά

Ψυχολόγος, Πρόεδρος Πανελληνίου
Συνδέσμου Σχολών Γονέων,
Υπ. Διδάκτορας Τομέα Ψυχολογίας
Φιλοσοφική Σχολή, Παν/μιο Αθηνών
Έρμου 3, 162 33 Βύρωνα
Τηλ. 210 3617639, 210 7647872
vaspap2@otenet.gr